

Ivan Iliev
(Plovdiv, Plovdiv University *Paisii Hilendarski*)

On Some Common Features of the Eastern Rhodope Dialects

Abstract: The paper deals with several characteristic features shared by the Bulgarian dialects spoken in the Eastern Rhodopes: the replacement of the accusative plural pronominal forms of the type *nàs* ‘us’, *vàs* ‘you’ by *nàm*, *vàm*; the replacement of the indefinite pronoun for persons *n’àkou* ‘some people’ by the indefinite pronoun for features *nèkvi*; the replacement of the Aorist and the Imperfect by the Perfect; the use of some conjunctions (*nàk* ‘but’, *agà* ‘when’, *да* ‘that’) and adverbs (*nèлно* ‘many’, *фс’èкак* ‘of course’). Since some of these features are common to Western Bulgarian dialects and even to Serbo-Croatian, the author concludes that their occurrence corroborates Yordan Zaimov’s proposal that the Rhodope Mountains had been populated by Slavs from the South West.

Key words: Bulgarian language, Bulgarian dialects, Eastern Rhodope dialects

Иван Илиев
(Пловдив, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”)

За някои общи особености на източнородопските български говори

I. Увод

Преди да се изтъкнат общите особености на източнородопските български говори, които са тема на тази статия, ще се покаже по какво тези говори се различават помежду си. Но първо е необходимо да се уточни какво се разбира под източнородопски български говори тук и кои са те. Става въпрос за всички български диалекти на територията на България и Северна Гърция, които се намират на изток от централнородопския (смолянския) *ô*- и хвойненския *ê*-говор (наричан също говор на Ропката), на север от който остава бачковският *a*-говор. В една своя статия (Илиев 2006: 62-70) направих опит да обобща дотогавашните класификации на родопските говори и да изброя основните от тях в Източните Родопи. Оттогава извърших огромна работа по събирането на материал от посочения регион, като почти не остана село, което да не съм посетил (включително в Ивайловградско и Хасковско), затова тук предлагам по-пълна и по-точна класификация, която вероятно ще претърпи още някои

корекции след пълната обработка на събрания материал. И така, българските говори в Източните Родопи, много от които са неизвестни на науката, могат да се групират по следния начин: златоградски (изследван от Михайлов 2006), припешки (споделящ много от особеностите на предния, но с някои по-архаични черти и особености на съседни говори, като наличие на *ы*, преход $\acute{e} \rightarrow \acute{i}$ и др. – вж. Тончева, Илиев – Под печат), жълтушенско-падински (вж. Кехайова 2012), тихомирски (вж. Кабанов 1963), девесилски (вж. Маринска 1991), егрешки (вж. Кючукова, Илиев 2015), кирковски (вж. Пиев 2015а; Илиев, Георгиева 2014, 2015а, 2016а, 2016б), дранговски (Илиев, Георгиева 2015б), малкоардински говори (включващи върбинския, вишневския, гълъбовския, давидковския, загражденския и редица други в процес на проучване – Шишков (1965: 386) използва за тях термина *източен родопски говор*, макар че по-точно би било да се каже *средноизточен*), говор на селата от района на Лъки (би могъл да се нарече *североизточен*), авренско-черничевски, изчезналият вече говор на село Дарец, Крумовградско (вж. Илиев 2015; Илиев – Под печат; Пиев 2015б). Тук спадат и непроучените още говори в Ксантийско и Комотинско. Традиционно, още от времето на Милетич (1989: 137; 2013: 93), павликянският говор се счита за „разклонение на родопските говори”, тясно свързан със златоградския (предимно по наличието на звук *ы* и по прехода $\acute{e} \rightarrow \acute{e}/\acute{i}$), тоест и той е източнородопски по произход – в изводите към монографията си за говора на село Припек, Джебелско (Тончева, Илиев – Под печат), беше изказано предположение, че първоначално се е намирал в Кърджалийско. Милетич (1989: 135-136) не причислява хасковския говор към родопските говори, макар че в него също се среща преход $\acute{e} \rightarrow \acute{e}/\acute{i}$ (вж. и Жобов 2004: 21; Лични наблюдения), звукове *ы* (вж. и Жобов 2004: 29; Лични наблюдения), *ѣ*, а в лексикално отношение хасковският говор, подобно на тези в Ивайловградско, е много по-близък до родопските (например, в него също се казва *рукам* 'викам', *кдавам* 'слагам', *шѣлмен* 'охлюв', *ушнѣци* 'обеци', *дѣ кѣсни* 'да хапне', срещат се числителни в облик *адѣн*, *аннѣ*, *аннѣ*, има система на тройни показателни местоимения и наречия – примерно *сакѣ* 'така', и разбира се въпросителното местоимение *кинѣ* 'какво', заради което редица хасковски села се наричат *кинѣнски*), отколкото павликянския. В допълнение, и павликянският, и хасковският говор не познават тройното членуване и образуват бъдеще време с частица *за*, *зѣ* (в някои павликянски села се среща и *жа*, *жѣ*). По тази причина тук причислявам и хасковският говор към родопските, както сторихме и в изводите към монографията за село Припек (вж. Тончева, Илиев – Под печат), и отново ще повторя казаното в същата книга за говора на село Царева поляна, Хасковско – ако, примерно, в говора на селото (по лични наблюдения), където също се използват звуковете *ы* и *ѣ* и съществува преход $\acute{e} \rightarrow \acute{e}/\acute{i}$, по-рядко $\acute{o} \rightarrow \acute{u}$, като в припешкия говор, се употребяваше троен член и частицата за бъдеще време не беше *за*, *зѣ*, а *ше*, *шѣ*, наред с многобройната обща лексика, последният говор трудно би се различавал от припешкия.

Подробно внимание изисква и въпросът за мястото на непреселническите местни говори в Ивайловградско – някои от тях са с хасковски черти, като частица *за* в бъдеще време, наред с нехарактерната за първите гласна *ѣ* (Черничино), в други футурът се образува с *шѣ* (Хухла, Горноселци и др.), като има дори говори, където за тази цел се използва *ке*, *ка* (БДА 1964а – Карта 179; БДА 1964б: 129) – Сив кладенец, Горно и Долно Луково и др. Под *ивайловградски (ортакѣойски)* родопски говор Шишков (1965: 386) разбира говорите на селата в „източните родопски склонове”. Бечева (2010: 22-23), вероятно по данни на *Български диалектен атлас*, отнася говорите на същите села, включително на Аврен и Черничево, към тракийските. За нея говорите на селата Аврен,

Черничево, Гугутка и Попско спадат към тракийската подгрупа от Софлийско и Дедеагачко, а тези на Горноселци, Покрован, Камилски дол и Хухла се обособяват в самостоятелна подгрупа, към която спада и Свирачи, чиито жители преди два века са се изселили от Горноселци в Мала Азия, а после са се върнали отново тук. Нейната класификация обаче не е изчерпателна, защото е пропуснато, примерно, село Черничино, чието население също е местно – за неговия говор вж. Попова (Попова 1965). На едно място Митринов (2015: 121) споделя почти същото мнение, като казва, че говорите на българските християнски села в Ивайловградско са от тракийски тип. Той обаче не включва в тази категория селата Аврен и Черничево. В друга статия (Митринов: 2010) същият автор първо заявява, че тези два говора са родопски по тип, като заемат особено място сред източните родопски говори (ж → ъ, липсва акавизъм, липса на звук *ы* и липса на троен член). Според него „малко неточно е определението на Станков (Станков 2010: 68), че в Черничево се говори източен рупски говор – не че няма частица истина в това мнение.” Накрая обаче Митринов отново заявява, че двата говора са „преходни между родопските и тракийските говори в Беломорието” (а защо не и към говорите в Ивайловградско – б. м. – Ив. Ил.). Общо взето, не става ясно по какъв критерий Митринов разграничава наречията на Аврен и Черничево от тези в Ивайловградско. По въпроса за преходния характер на местните говори в Ивайловградско, и въобще на много говори в Източните Родопи, мнение е изказвано и преди. Бояджиев (1991: 22) заявява, също опирайки се на по-ранни изследвания, че част от източнородопските говори са преходни между рупските и родопските и съдържат, както родопски, така и източнорупски черти – изброяват се девисилските села, Тихомир, няколко малкоардински села (по-долу ще се види, че кирковският и драгновският говори също притежават преходни неродопски черти). В лексикално отношение ивайловградските местни говори също са много близки до смятаните за традиционно родопски (вж. по-горе). В тях се срещат и удвоени минали деятелни причастия от типа *реклòду*, *душлълъ*, които са свързващо звено между родопските от една страна и южно и севернотракийските (Бояджиев 1991: 92). Затова, а и поради други сходства, които ще бъдат дискутирани специално на друго място, тук с известна условност към родопските говори причислявам не само тези на Аврен и Черничево, но и подобните им местни говори от Ивайловградско.

Изброените дотук родопски говори се различават помежду си по редица фонетични, морфологични и лексикални особености (трябва да се има предвид, че поради различната скорост на извършване на промените в отделните диалекти, дори и някои особености да не са основна характеристика на даден говор, не е изключено те да се срещат в него). По-долу подробно ще се отбележат редица от тези разлики, за да може по-добре да изпъкнат приликите, за които ще стане въпрос във втората част на статията.

1. Фонетични разлики

На фонетично ниво могат да се отбележат следните разлики между източнородопските български говори.

А. Различни застъпници на старобългарските носови и ерови гласни ж, Ѧ, ъ, ь

Това е основният признак за делитба на родопските говори. Докато в смолянския диалект (Стойков 2008: 240), рефлексът на споменатите четири старобългарски вокала под ударение е *ò* (*рòка*, *кл'òтва*, *сòн*, *л'òк*), в девисилския говор (Маринска 1991: 19, 35) застъпникът под ударение е *о*, а *ò* се среща само в неударена позиция (*мòско* 'момче', но *òвès*). В златоградския говор (Михайлов 2002: 264-265) има основен застъпник *ъ*

(*мъш, сѣн, мъгла*), както е в павликянския и в хасковския говор; в говора на Ропката (Керемиджиева 1993: 35), наричан още хвойненски, срещаме *ѣ* (*мъш, сѣн, мъгла*), същото се наблюдава и в говора на Върбина, Ардинско (Митринов 2008а: 86); в изолирания говор на село Егрек, Крумовградско (Кючукова, Илиев 2016: 52) се наблюдава *ǎ* (*мǎш, мǎгла*); в говора на Лещак, Маданско (Стойков 2008: 237; БДА 1975: 36) има вариант лабиализувано *ǔ* (*мъш – мǔш* и т. н.). В половината села от кирковския и в жълтушенско-падинския говор (Митринов 1991: 116; Илиев, Георгиева 2014: 39; Кехайова 2012: 21) се употребява *а* (*маш, сѣн, магла*), а в Средногорци, пак Маданско (Стойков 2008: 241; БДА 1975: 36) има *ǎ* (*зǎп, дǎш* и т. н.), с вариант *ǎ*. В Аврен, Крумовградско, застъпникът на голямата носовка също е *ѣ*: *дѣп, рѣка* (Маринска 1991: 19).

Б. Различни застъпници на старобългарската ятова гласна

Докато в смолянско (Кабасанов 1956: 21) *ѣ* се използва най-редовно (*снѣк, вѣра*); в част от златоградския говор (Михайлов 2004: 100) застъпникът е *ѣ/е*, а в останалата – по-точно селата в Неделинско, застъпникът е *'а* (*б'ала, б'али*). В девесилския говор Маринска (Маринска 1991: 20) *ѣ* → *е*. В Стрижба, Кирковско (БДА 1964б: 29), *е* отбелязвана замяна с *ǎ* (*сн'ǎк*). В дранговския говор по принцип *ѣ* → *'а*: *гул'амъ р'ǎкъ, б'ǎл л'ǎп, с'ǎно, тр'ǎвъ* (Илиев, Георгиева 2015: 75). Същото е и в кирковския: *гул'ам, мл'ǎку, б'ǎл, сн'ǎк* (Илиев, Георгиева 2014: 39; Шиев 2015а: 419), а и в говора на село Аврен, Крумовградско (Маринска 1991: 19) и на Черничево (Станков, 2010: 68): *б'ǎл, мл'ǎко*. По това посочените говори си приличат с тези в Хасковско и в Ивайловградско.

В. Наличие или отсъствие на гласна *ы*

Това е друга ярка особеност на някои родопски говори, към които спадат павликянският (Милетич 1912), тихомирският (Кабасанов 1963: 24), девесилският (Маринска 1991: 20), върбинският (Кочев 1988: 163), припешкият (Тончева, Илиев 2014; Тончева, Илиев – Под печат). В други говори, като кирковския или дранговския, гласна *ы* е само рядък архаизъм (Митринов 1991: 116; Илиев, Георгиева 2014: 39) и др.

Г. Наличие или отсъствие на разложена носовост

Наследниците на старобългарските носови гласни *ѣ, ѡ* в краесловие в някои от родопските говори се наследяват от съчетание, включващо гласни *о, а, е + н*. Към тези говори спадат тихомирският (Кабасанов 1963), девесилският (Маринска 1991), егрешкият (Кючукова, Илиев 2016), кирковският (Митринов 1991). Например: *умр'ǎа''*, *им'ǎше''* (Илиев, Георгиева 2014: 39). За други говори (смолянски, златоградски, дранговски, малкоардинските – вж. посочените дотук заглавия, както и лични наблюдения) това не е характерно.

Д. Наличие или отсъствие на гласната тясно *ѣ*

Тази гласна, освен в павликянския говор (Милетич 1912), се среща примерно, във Върбина, Маданско (Жобов 1991: 103, 105): *хлѣп, тѣле*. Спорадично тя се среща и в други родопски говори, примерно в дранговския (Илиев, Георгиева 2015б: 75), и е много характерна за хасковските села (Жобов 2004: 21).

Е. Наличие или отсъствие на съгласната задно *ѣ*

Докато Милетич (2013) изнася информация за наличието на този звук в началото на 20 век почти във всички разглеждани от него родопски говори, сега вече съгласната *ѣ* все още се среща редовно само в тихомирския (Кабасанов 1963: 34) и в девесилския (Маринска 1991: 77) говори.

3. Наличие или отсъствие на акавизъм

Акавизмът е много характерен примерно за тихомирския говор (Кабасанов 1963: 14-16), но липсва, да речем, в подговора на Момчиловци, Смолянско (Кабасанов 1956: 25). В други диалекти, например, в златоградския, степента му на разпространение варира от селище на селище (Михайлов 2004: 100-101).

И. Наличие или отсъствие на звуковите промени на гласните под ударение $e \rightarrow \dot{e}$, $\dot{a} \rightarrow \dot{a}$, $\dot{o} \rightarrow \dot{u}$

Промяната $e \rightarrow \dot{e}$ и/или $e \rightarrow \dot{u}$ (например *зѐт*, *дѝн*'), по-рядко $\dot{a} \rightarrow \dot{e}$ (например *зулѝми*, *двѝ* 'две', *лѝф* 'ляв'), която наподобява икавизма в някои сърбохърватски говори, е много характерна за говора на село Припек, Джебелско: *мѝне*, *тѝбе*, *мѝчка*, *жѝби* (Тончева, Илиев – Под печат), за павликянския говор (Милетич 1912), за говора на село Върбина, Ардинско (Жобов 1991: 103, 105) и за много от говорите на хасковските села (Лични наблюдения – вж. по-долу). Спорадично обаче тя се среща из целите Източни и Средни Родопи. В Лозенградци, Кирковско, се отбелязват *бѝш* 'пет', *линѝйка* (Илиев, Георгиева 2014: 40), примери се откриват и в Дрангово (Илиев, Георгиева 2015б: 75). В Дарец се срещат примери *упрѝш*, *нѝпрѝш* (Шев 2015а: 435). В говора на село Кушла, Златоградско, се отбелязват *жѝна*, *тѝ* 'те' и др. (Митринов 1992: 42), в Студена, Ардинско, има *чѝрво* 'черво'. Т. Коруев (2011: 29-30) от Средните Родопи, нарича *еркич* (= *еркѝч*), а не *еркѝч*, мъжкия скопен козел, който върви със стадата от овце. По същия начин в *Монолога на Жулиета от Дуньово*, сътворен от среднородопския бард Шею (Шеев-Шею 2013: 101), четем: *Агѝ та вѝд 'ѝм, все ми прималѝва ...* (вм. *прималѝва*). В Хасковско също може да се чуе *мѝне* 'мене', *чѝтири*, *дисѝт*', *дѝт*' 'дето', *дѝн*' (Царева поляна), *сѝтне* 'после', *жѝни* 'женѝ', *д 'ушѝк*, *друѝгу нѝшту* 'друго нещо', *врѝме* 'време' (Добрич) и т. н. В Ивайловградско има *сѝки дѝн*' 'всеки ден' (Черничино), *сѝкъкви* 'всякакви', *сѝнне* '(да) седне', *сѝтненка* 'после' (Хухла), *вѝчи* (Покрован), *дѝн 'к* 'денк' (Горноселци) и др. И още много примери, поради които тази фонетична промяна би могла да се разглежда по-нататък при общите особености, а не при разликите тук. Докато за припешкия, павликянския и много хасковски говори промяната е типична черта, за другите тя е по-скоро изключение – липсата $\dot{e}$ в златоградския говор, например, наред с някои други разлики, го отличава от припешкия.

Промяната $\dot{a} \rightarrow \dot{a}$, която може да се срещне в девесилския говор (Маринска 1991: 21), е най-типичната особеност на дранговския: *знѝм*, *брѝт*, *нѝй*- (Илиев, Георгиева 2015б: 78). Интересно е, че такава замяна се среща и в охридския говор на запад: *знѝм*, *огледѝлото*, *душмѝните*, *мѝгѝрето*, *месѝрница* и др. (Спространов 1901: 527).¹

Характерната за говора на павликяните (Милетич 1912) замяна $\dot{o} \rightarrow \dot{u}$ се среща спорадично и в други източнородопски говори: *ту*' той', *ну-старѝ* Дрангово (Илиев, Георгиева 2015б: 75); в от Припек, Джебелско (Тончева, Илиев – Под печат), *куѝту* (Хухла, Ивайловградско) и т. н. Никъде обаче тя не представлява закономерност.

Биха могли да се покажат и други разлики между родопските говори на фонетично ниво. Да речем, наличие или отсъствие на ударен квантитет (Кочев 1988), наличие или отсъствие на преход $'a \rightarrow e$ и т. н.

2. Морфологични разлики

А. Наличие или отсъствие на тройна членна система

Тройното членуване е една от най-характерните черти на родопските говори. Има го в смолянския, тихомирския, девесилския, златоградския говори (вж. цитираните дотук работи и Каневска-Николова 2006). Но в западнородопския говор (Иванов 1994: 102;

¹

Към това сравнение бях насочен от проф. Иван Кочев, за което му благодаря.

Сребранов 2007: 55) се изпозва двучленна система на членуване с *-m* и *-n*, при това в нея употребата на член *-n* е все по-рядка. В други родопски говори обаче се среща дори само член *-m*. Такъв говор, например, е чепинският (Иванов 1994: 95). Конкретно за източнородопския ареал, в дранговския (Илиев, Георгиева 2015б: 76) и кирковския говори (Митринов 1991: 116; Илиев, Георгиева 2016а: 170; Илиев, Георгиева 2016б; Пиев 2015) има само член *-m*, макар че на отделни места по отношение на кирковския говор е казвано и обратното (най-вероятно за говора на омъжени в района жени отдругаде), но всичките примери в контекст са с член *-m* (Кидикова 1977: 37). Факт е обаче, че в съвременното състояние на говора троен член там не се използва. По отношение на черничевско-авренския говор повечето автори (Маринска 1991: 19; Станков 2010: 68) са на мнение, че в него има само член *-m*. Едночленна система на членуване, с член *-m*, се използва и в павликянския говор, в хасковските и в ивайловградските.

Б. Употреба на различни форми на въпросителни местоимения

Местоимението *кутри* е почти универсално в източно- и среднородопските говори (вж. цитираните дотук работи), наред с по-рядко срещаното *кѝй*, което може да се види, например в Момчиловци (Кабасанов 1956: 47). За неутрален среден род универсалната родопска форма е *кинà/канà* 'какво' (Митринов 2007), но в Златоград, Дрангово и черничевско-авренския говор се използват *штѝ*, *штѝу* (Митринов 1994: 3; Митринов 2007: 195; Илиев, Георгиева 2015б: 76). Уникална въпросителна форма, съответстваща на *штѝ* и *кинà*, е девесилската *кнѝ* (Маринска 1991: 278).

В. Различни дателни плурални форми на личните местоимения

Както се вижда от БДА (1964а) – карта 168 или от Колева (2001: 90), в източнородопските говори се използват различни съответствия на дателната плурална форма 'им': *им*, *ни*, *ми*. Ако, примерно, в Златоградско се използва *ни*, в малкоардинските села Загражден, Вълчан дол или Давидково в употреба е *ми*. В смесения говор на село Припек, Джебелско, се срещат и двете (Тончева, Илиев – Под печат).

Г. Употреба или липса на употреба на тмезис при неопределителните и отрицателните местоимения

Тук става въпрос за поставянето на предлога между неопределителната, съответно отрицателната частица и местоимението. Костова (1988: 171-172) показва многобройни такива употреби на различни подвидове отрицателни местоимения от село Смилян, Смолянско (*Да не мисли нѝ за ко̀га* 'да не мисли за никого'), където употребата им е типична, допълнени със спорадични употреби за други говори от Пенев и Илиев, Георгиева (Пенев 2013; Илиев, Георгиева – Под печат).

Д. Различни варианти на частицата за образуване превъзходна степен на прилагателните и наречията

В Смолянско или в девесилския говор сравнителната степен се образува с частица *нѝй* (Милетич 2013: 159; Маринска 1991: 242). Същото е и в Златоградско (Михайлов 2006), може би с изключение на някои села като Оградна (Лични наблюдения). Бояджиев (1991: 70) е обръщал внимание на факта, че в по-голямата част от тракийските говори частицата за превъзходна степен се изговаря *нѝй*. Това обаче важи и за говора на Ропката (Керемедчиева 1993: 177) – *нѝй-м̀алкаса*. Поради закономерната фонетична промяна *à* → *ѝ* същото се наблюдава и в дранговския говор – *нѝй-м̀алки дицѝ* 'най-малки деца' Дрангово (Илиев, Георгиева 2015б: 78). Както казах, и в Оградна, Златоградско, е същото: *нѝй-ст̀арата*. В говора на село Дарец, Крумовградско, има *нѝй-м̀лѝгу* (Илиев – Под печат) и др. Явлението се наблюдава и в

някои малкоардински села: *нѝй-гол'амата* Гълъбово, община Баните, *нѝй-малката*, *нѝй-гол'амата* Студена, Ардинско (Лични наблюдения). По лични наблюдения тук се отнасят и говорите на почти всички хасковски села – Орлово, Сусам, Николово и т. н. Трети вариант е частица с облик *нѝй/нѝй* – в село Припек (Тончева, Илиев – Под печат), в някои села от Северна Гърция (Антонова-Василева, Митринов 2011: 192) и отново в някои от района на река Малка Арда (Лични наблюдения): *нѝй-напрѐт*, *нѝй-малкана*, *нѝй-хубавата*, *нѝй-напрѐт* Мусево, Ардинско. И на последно място, в употреба е и заетата от турски частица *ен*: *ен-нѝпр'аи* 'най-напред' в Егрек (Кючукова, Илиев 2016: 57), *йѝн-дѝл'ѝку* Комотинско (Антонова-Василева, Митринов 2011: 192).

Е. Различни варианти на частицата за образуване на бъдеще време

Изключение от употребата на общородопските *шъ*, *ше* (вж. цитираните работи за отделните родопски говори) са частиците *жа*, *за* в павликянския говор (Милетич 1912). В Хасковско също се използват частиците *за*, *зъ*. Последните се срещат и в Ивайловградско и Крумовградско – Черничино, Дарец (БДА 1964а – Карта 179; Илиев – Под печат). Както бе отбелязано по-горе, в някои Ивайловградски села се срещат и частици *ке*, *ка*.

Ж. Образуване на формите за бъдеще време в миналото с различни варианти на изменяеми глаголни форми или с неизменяеми частици

Наред с най-разпространените частици *шт'ах*, *штѝше* и т. н. се срещат и някои други интересни форми. В Тихомир (Кабасанов 1963: 80) намираме *ѝ тѝ да пѝѝм*, *ты тѝ да пѝѝш* и т. н. В девесилския говор има нещо подобно: *тѝ/тѝшо" да ѝмо* 'щях да имам', *тѝ/тѝшо" да ѝмаш* 'щеше да имаш', *тѝо" 'щяха ...'* (Маринска 1991: 310). В кирковския говор и в говора на Егрек, Крумовградско, се използва неизменяема частица *шън/шан*: *шъ" да ѝдиме на баѝр* 'щяхме да ходим в гората' Егрек; *шъ" да вѝрвим да зѝам бонбѝни за вѝм* Джерово (Кючукова, Илиев 2016: 55; Илиев, Георгиева 2016: 140).

З. Образуване на отрицателни глаголни форми с различни частици

Наред с универсалната *не* и нейните варианти *ни*, *нѝ*, в повечето от източнородопските говори, характерна особеност на кирковския говор е използването на заетата от турски частица – *йѝк* (Митринов 1991: 116 и др.): *йѝк вѝкаме*. Подобен несигурен пример съм засвидетелствал в Студена, Ардинско (*йѝк вѝдим*). Макар да не става въпрос за източнородопски говор, като интересен факт ще спомена отрицателната частица *йч* в западнородопския говор (Иванов 1994: 102): *йч пѝша* 'не пуша'.

3. Синтактични разлики

А. Въвеждане на подчинени изречения от различни относителни местоимения

Наред с широко употребяваното *кутрѝто* (вж. цитираните за отделните говори работи), и по-рядкото *кѝйто* – примерно в Момчиловци (Кабасанов 1956: 48), внимание заслужава тихомирската *ажѝт*: *Ажѝт/Катрѝто ѝма кѝсмѝт ...* 'който има късмет, ...' (Кабасанов 1963: 65), което в девесилския говор се среща като *жѝт*, *жѝѝет* и др. (Маринска 1991: 279-280). Ако в Момчиловци може да се чуе *Кѝйту ни рѝбути*, *нѝма да едѝ*, в Тихомир се казва: *Ажѝт/Катрѝт не рѝпти*, *нѝма да едѝ*, а в девесилския говор – *Жѝт/Кутрѝт/Дѝт не рѝботи...*, то в Егрек, Крумовградско се използва най-вече *дѝт* (Кючукова, Илиев 2016: 55): *Дѝт ѝди мнѝго*, *мнѝго знае*.

Други интересни релативи в девесилския говор са формата за неутрален среден род *кнѝт* 'каквото' (срещу *кинѝто* и *штѝто* в другите) и *куткѝт* 'колкото и малко' (Маринска 1991: 279; Илиев 2016: 336).

срещат *уткѝца, нуѝува* (Piev 2015b: 436), а в Дрангово също има *кѝѝме съ* (от *работа*).

2. Ударение на последната сричка в 3 лице единствено число при някои глаголни форми

Примери за илюстриране на явлението са глаголи от типа *купѝ* 'копае', *пѝѝ* 'пее', *чишѝ* 'чеше'. В минало несвършено време ударението остава на същото място: *купѝше*, *чишѝше*. В Ивайловградско се отбелязват *уч'ѝт* 'учат' (Горноселци) и *вийѝт* 'вият се' (Покрован). В Зарово, Солунско има *учѝ* 'учи', в Бръщен, Девинско, се среща *шѝ ми съ* *смиѝ* 'ще ми се смее' и др.

3. Употреба на стари дателни и творителни форми на лични местоимения вместо винителни като общи форми в множествено число

Още Милетич (1912: 5, 24-25), описвайки диалекта на южните павликяни, споменава „странната замяна” на винителната форма за множествено число на личните местоимения *на̀с, ва̀с* с дателните *на̀м, ва̀м*: *ѝла със на̀м, от на̀м ѝска̀т да зѝмат*. Същото се наблюдава и при северните павликяни (Неделчев 1994: 179), както и в Банат (Стойков 1950: 68): *Sekuj ud nàmi greši*. В изследването си на девесилския говор Маринска (1991: 253, 254) също отбелязва, че пълната винителна форма за 1 л. мн. ч. в девесилския говор е *на̀м, на̀ми ... ва̀м, ва̀ми*: *Сѝчко со ра̀да при на̀м, Граду̀шката ва̀м удрѝ* 'градушката ви удари'. Всъщност, формите *на̀ми, ва̀ми* показват, че не само дателните, но и творителните форми изместват винителните. Маринска дори прави първата ретроспекция на явлението, като показва разпространението му други диалекти: в този на село Тихомир, Крумовградско – по Кабасанов (1963), в говора на село Смилян, Смолянско – по Костова (1978), в банатския говор – по Стойков (1967), в Драмско и Сярско – по Иванов (1977), в Костурско – по Шклифов (1973), в Преспанско – отново по същия автор (Шклифов, 1979), и в дебърско (Григоров, 1907). По лични наблюдения явлението се открива и в говора на село Зарово, Солунско – по информация на преселници в Илинденци, Благоевградско (*у на̀ми* и др.). За тихомирския говор Кабасанов (1963: 59) дава следните форми и примери – *на̀м(и), ва̀м(и)*, но *тѝх* – за *на̀м, на̀ми, ва̀м, ва̀ми*: *а̀с на̀м ... да̀ до̀йдеш; а̀с ва̀м жѝда до̀дам*.

Впоследствие и в редица други източнородопски села се откриват такива форми. Например, в Припек, Джебелско (Тончева, Илиев – Под печат) – *тѝ си фѝтил на̀м 'нас'*; *на̀м на̀ ѝ стра̀* 'нас ни е страх'; *Сѝчко е на̀м на̀ ра̀ѝѝте*; *од на̀м 'от нас'*; *ка̀т на̀м 'като нас'*; *за на̀ма 'за нас'*. Михайлов (2006) открива явлението в златоградския говор. В селата от кирковския говор то също е редовно срещано – примерно в Лозенградци (Илиев, Георгиева 2016: 171): *на̀м ни сра̀м бѝше*; *от на̀ми; кѝт на̀ми*. За говора на Егрек, Крумовградско, примери показва още Савова (1981: 4): *Кѝна̀ ѝма ав ва̀ми?* 'какво има при вас?'. Положението там е същото и в наши дни – *на̀ми 'нас'* и др. (Кючукова, Илиев 2016: 53). Савова (1982: 4) открива такива употреби и в село Седларци (жълтушенско-падински говор): *Ште по̀дам и ѝа̀ с ва̀ми; И мѝне се ѝска̀ да вѝл'а с ва̀ми*. В дранговския говор (Илиев, Георгиева, 2015: 76) отново се натъкваме на употреби като *прид на̀м* 'пред нас', *при на̀м, у т'а̀м 'у тях'*, наред със съдържащите фонетичния преход *а̀ → ѝ*: *при нѝм, зѝ нѝм, с т'ѝм 'с тях'*, *зѝ нѝ м 'за нас'*. Замяната на старите винителни форми с дателни (и творителни) вероятно е станала след като първите са почнали да се употребяват в основната си функция и с плеонастичен предлог, както е в следните примери от Горно Къпиново, Кирковско: *нѝ ду̀маме на̀ т'а̀м, тѐ ду̀мат на̀ ва̀м*, при които употреби *на̀м, ва̀м*, започват да се схващат като тъждествени на *на̀с, ва̀с* и започват да се употребяват и във функция на пряк и непряк

обект – *и старите с нам* (Пак там). Още примери от други източнородопски села, събрани лично при теренна работа: *къто нам* (Кушла), *както и нам* (Лещак), *кът нам* (Оряховец), *при нам* (Вишнево), *нам 'нас'* (Дрянка), *йа не бѣх дѹдала на вам '... у вас', ... на нам 'у нас'* (Върлино), *у нами* (Горно Кирково), *нами* (Шумнатица), *уд нами* (Орлица), *у вами* (Жерка), *нам 'нас'* (Стояново), *за нам* (Студена), *като нам, кът нам* (Падина), *нами* (Оградна), *уд нами 'от нас', куд нами 'като нас'* (Орлица).

Явлението е засвидетелствано и в Северна Гърция. Митринов (2011: 112) отбелязва, че интерес представляват генерализираните местоименни форми *нам(и)*, *вам(и)*: *У нам има йенò узрѣта лòза*. По-късно (Антонова-Василева, Митринов 2011: 196, 234) той показва още примери: *за нами си, ат нами* (Главки, Ксантийско). У Кокас (2004а: 109) примерите се използват дори в преводен текст: *Hüch! Ne mi ye strah nami at parákine belâgî Hamlet 5.2. 165-168*. Както и: *и вати 'у вас', но: и теһ 'у тях', nah teh 'към тях'* и др. (Кокас 2004б).

4. Личноместоименна форма *нега* за м. р. ед. ч. род.-вин. падеж

Еднаквата със сръбската *njeга* местоименна форма се открива на различни места в Източните Родопи, като тук се посочват само малка част от тях: *лафим на нѣга 'говоря на него', да станеш като нѣга* Припек (Тончева, Илиев – Под печат). Тъй като маскулинните косвени форми на личните местоимения в родопските говори могат да се използват и вместо тези за женски род, в Лозенградци срещаме *от нега 'от нея'* (Илиев, Георгиева 2016а: 170). Колева (2001: 89) отбелязва *нега, н'ѣга* за Смолян, Девин, Павелско и други села. Изследваната тук форма се среща и в Хасковско – *за негъ 'за него', 'за себе си'* (Царева поляна), и в Ивайловградско – *ф негъ 'у него'* (Покрован и Горноселци).

5. Използване на неопределителни и отрицателни местоименни форми за признаци (*н'акъф, нѣкво, нѣкви*) като такива за лица и предмети в значение 'някой', 'някои'

От Припек, Джебелско (Тончева, Илиев – Под печат), могат да се покажат следните примери: *ако та нѣкво пита 'ако някой те пита ...'; нѹде нѣкво, та си харѣса нѣкво момиче 'отива някой и си харесва някое момиче'; нѣква кѹшта 'някоя къшта'*. В изчезналия вече говор на Дарец, Крумовградско, може да се срещне *н'аква мума 'някоя мома'* (Илиев 2015). Примери от златоградския говор: *за нѣкъф дѣн'* (Михайлов 2006), *н'акви хора 'някои хора'* Върлино (Лични наблюдения). Още примери от други селища: *н'акви така вѣкат; н'акъф нѣт ага съ уплѹши* (Горно Къпиново, Кирковско), *нѣкви 'някой', н'акъф лѣф 'някой лев'* (Дрангово), *н'аква бѹлка* (Вишнево), *н'акуф лѣф 'някой лев'* (Оградна), *нѣкви дѹми* (Баните), *дѹ дѹдѣш н'акъф лѣф* (Покрован, Ивайловградско), *дѹхѹдѹхми слет н'аккъф мѣсиц 'дойдохме след някой месец', сѣехми н'аквъ гудѣнъ 'сеехме някоя година'* (Черничино, Ивайловградско). Във фейсбук, в групата „Аз говоря на родопски диалект“, потребителят Velin Boradjiev на 13. 06. 2016 беше изписал върху снимка на женски задник, до който на мивката е оставен телефон: *Некаф да ми каже ейсой телефон каква марка е ... Йѣце ми бендиса*. В хумористични издания от Асеновград и Хасково от миналия век също се срещат такива употреби: *Нейсе, викам, за питам някакъв жандарин* (Даскалов 1983); *Никъф мъж тва нь гу праи* Констанца Хаджидемирева (Шегата настрана 1986: 33). Употреба на *н'акви, нѣкви* в значение 'някой' се наблюдава и в още много източнородопски села: Егрек, Крумовградско, Кушла, Златоградско, Дрянка и Гълъбово (община Баните).

6. Употреба на местоимения от типа *ѹту-кутри 'някой', 'този'*

Посочените форми съответстват на книжовните 'еди-кой си', но в Източните Родопи имат и показателно значение. В Припек, Джебелско са засвидетелствани

следните примери: *ѝту кутрѝ чувѝк мѝжѝ ли да го прѝмѝжете?* 'този човек може ли да го убие?'; *Вѝрте ѝту-къдѝ, на ѝту-кутрѝ мѝсто* 'идете там/накъде, на това/някое място'. В Егрек, Крумовградско, е отбелязан пример *ѝту-кутрѝ нѝва* 'тази нива', 'някоя нива'. Местоимението се среща и в Орлица, Кирковско. У Кокас (2004б) са показани такива примери от Главки, Ксантийско: *уѝта котрѝ кѝпелѝта, уѝта котрѝ уѝ умрѝл*, както и от други села в Северна Гърция.

7. Аналитичен императив с ударена частица *дѝ*

Употребата на такава частица в говора на Ропката е отбелязана от Керемидчиева (1993: 295). (Маринска 1991: 316-317) не обръща специално внимание на аналитичните повелителни форми в девесилския говор, но на друго място (Пак там: 169) дава един такъв пример: *Дѝ нѝйде нѝква ѝунѝка*. Тук ще се посочат още много примери от различни източнородопски села: *дѝ си жѝва и здрѝва!*, *дѝ ма и покѝжеш!* 'покажи ме!', *дѝ дѝйде айнѝа жѝна!* Припек (Тончева, Илиев – Под печат). Или: *Дѝ ти е жѝво!* *Дѝ сенне!* (Егрек, Крумовградско), *Дѝ нѝта!* (Кушла, Златоградско), *Дѝ ти кѝже!* (Мъглища, Маданско), *Дѝ ти са нѝсва!* (Гълъбово, Баните), *Дѝ с ти е хаѝр!* (Студена, Ардинско), *Дѝ ѝскѝт ут кумѝйѝте пѝ-здрѝв кѝн* (Горно Къпиново, Кирковско), *Дѝ ги зѝми Вѝнчетѝ!* (Орлица, Кирковско).

8. Изместване на аориста и имперфекта от перфекта

Стойков (1967: 238-243) отбелязва, че в банатския говор претеритът (перфектът) е основното и най-широко разпространено време за означаване на минали действия, докато аористът се използва рядко, и системно и последователно формите му се смесват с перфектните: *Хусѝре си ѝ извѝдѝл сѝбѝята, мрѝднал иннѝш сѝс нѝйа и расѝче мѝчката*. Същите употреби, включително редуване на времената, се среща и в говора на Припек, Джебелско (Тончева, Илиев – Под печат): *загѝбѝа сѝ врѝт и ѝѝ сѝм ѝстанѝла самѝчка* '... останах самичка'; и *фѝйра кѝпѝх и нѝска сѝм кѝпѝла и ѝтре ша кѝпам; уткѝк сѝм тѝ видѝл, ни мѝм да спѝ ...* 'откакто те видях ...'; *ду двѝйси гудѝни нѝ кѝвѝл сѝм свѝрил* 'до двадесетгодишен свирех/свирих на кавал'; *агѝ дѝйде, тѝ си кѝпило вѝл, тѝле си е кѝпило* '... купи си вол, теле си купи'; *закинѝ си дѝшѝл нѝска, тѝ ни дѝйде ѝтре?* 'защо дойде днес, а не утре'; *мѝйт сѝн е бѝл ѝѝс мѝсеца ф кѝма* 'синът ми беше ...'; *нѝ еѝнѝа сме мелѝли* 'на това мелехме'. Същото е и в Лозенградци, Кирковско: *сѝс бѝбычката сме стѝйѝли сѝмо двѝйси дѝна* = 'стояхме' (Илиев, Георгиева 2016а: 174), както и в Егрек, Крумовградско: *байр ѝм сми прѝвили* 'правехме байрям', *ѝли сме на суфрѝчки* 'ядяхме на малки масички', *пѝ-нѝпрѝ сме купѝли цѝревица* 'по-рано копаехме царевица', *ѝѝ сѝм не прѝила свѝдѝба* 'аз не правих сватба' (Кючюкова, Илиев 2016: 56). Още примери: *тугѝа асѝвѝ сми ѝли* 'тогава това ядыхме' (Дрангово), *ѝс сѝм ѝскала* 'исках' (Кушла), *нѝй сми ѝстар ѝли вѝче* 'ние вече остаряхме' (Горно Къпиново), *сми ѝмали* 'имахме' (Малчика, Плевенско). Явлението се открива и в българските говори в Северна Гърция, конкретно за село Димарио (Кокас 2004б: 10): - *Ne te ye izâl drákozan?* - *Ne, ne te ye izâl* (-*He te li izyade vampirът?* - *Ne, ne me izyade* – в гръцки превод: -*Δε σε έφαγε ο δράκος;* - *Όχι, δε με έφαγε*). Митринов (Митринов 2008б: 81-82) обвинява автора на една от помашките граматика – Теохаридис, в непознаване особеностите на българския език поради включването на перфектни форми в парадигмите на аориста (*вѝрзувах, вѝрзувал си, вѝрзувал ѝе; вѝрзах, вѝрзал си, вѝрзал ѝе*), но тук очевидно става въпрос именно за налагане на перфектните форми над тези на простите минали времена.

9. Запазена форма на спомагателния глагол в 3 лице при преизказване

Явлението е широко разпространено в целия източнородопски регион: *ѝа сѝ извѝдили и ѝа сѝ умѝли; и дрѝганѝ нѝвѝста – среднѝна пак пѝкнѝла ѝе заради нѝйѝа; дрѝги*

не ѝ имало; трийца брат'а са били, дваминана брат'а са по-итри били; двин'е са са тугава върнали нъсат; анно време съ тъкале нашите баби; куат съ одили кумътити; накаръл са децатъ дъ плачът 'накарали децата да плачат'; и анно е излелу и му е зило стуйнките Припек (Тончева, Илиев – Под печат); кък е расталу 'как расло' Дарец (Илиев 2015); германците са бугати били; ънно времи съ праили (Горно Къпиново); първата, пребродило е Дунава Лозенградци (Илиев, Георгиева 2016а: 174); не му е дал; приели гу са ... (Стояново); ънъ момъ е загалила ... йунакън (Студена); *Na stárite godínì enno déte so ye radila zhóntsko nétekin* Главки, Ксантийско (Кокас 2004б: 28); *ме съ минавъли приз мндогу силà ... и посли със ъ върнали* (Черничино, Ивайловградско).

10. Употреба на съюз пак

В старобългарски се използва многозначна дума пакъ съ значение 'пак', 'после', 'още', 'даже', 'освен това', 'също', 'а'. Ето пример за употреба в последното от тези значения: *бъаше бо ти лице блѣдо видимо нъина же пакъ свѣтъло акъ слынце* Супр 159, 21-22 (Цейтлин, Вечерка, Благова 1994: 441). От пакъ са произлезли наречието пак и новобългарският съюз пак, но в източнородопските говори и до днес се е съхранил междинният етап на развой на съюза в облик пак, който може да има не само противопоставително значение 'пък', но и съединително 'и', както и значение 'освен това'. В много от случаите е трудно да се определи със сигурност кое е основното значение на дадената употреба – нещо много характерно за неоформения диалектен синтаксис. Отново най-напред ще се обърна към примерите от село Припек, чийто говор е най-добре проучен за момента (Тончева, Илиев – Под печат): *... нѣкви пакъ със вода прав'ат ... '..., а някои с вода го правят ...'; Йѣ съм нѣй-мндогу пакъ родѣла – шѣс деца имам ... '..., а аз най-много деца съм родила'; ... има дрѹга пѣсн'а пакъ мотъ бубайкѹ пѣеше ... '..., а има друга песен, която баща ми пѣеше'. Понякога съюзът пак може да се дублира с друг противопоставителен съюз: *... обаче ги нѣкви пакъ насѣла ги крадѣха* 'обаче някои насѣла ги крадяха'. *срѣднана пакъ пѹкнала ѣе заради нѣйѹ* (вж. подобната употреба на же пакъ в старобългарски по-горе). Стойчев (1965) и Антонова-Василева, Митринов (2011) не обръщат внимание на съюза пак. Митринов (2011: 129) дори по отношение на речника на Теохаридис казва, че непознаването на особеностите на българския език от него е довело до допускане на груби грешки – при съюза пак (пак) наред със значенията 'пак', 'отново', има и значение на съюз 'пък' (!?). Ето един от въпросните примери, направо в кирилска транслитерация: *Врит ходиха на мечит, пак (= пак – б. м. – Ив. Ил.) ѣа не*. Този най-показателен пример е от с. 428 на помашко-гръцкия речник на Теохаридис. И в него изобщо няма груба грешка, както впрочем личи и от самия контекст – това изречение не би могло да се обясни с друго значение, освен с 'всички ходиха на джамия, но аз не (ходих)'. Твърдението ми не може да бъде оспорено и от факта, че Кокас (2004б: 103) дава като съответствие на *pak* в изречението от Главки, Ксантийско, гръцкото *εάν πάλι (= pak ko): Kotróna móta beendisa / tíye she tu dadéte / Pak ko si mane beendisa /mane she tu dademe*. Тук *pak (= пак)* просто е в значение 'и'. Същото е и в долния пример от Горно Къпиново, Кирковско: *Тѣ си пѣрвѹту (дете), пакъ твѣ е фтѹрѹту, тѣ си пакъ нѣй-мѹшкѹту – трѣтѹту*. Примерът е многозначен и значението 'пък' може да се допусне наред със значението 'и' (сравни с многозначността на английския съюз *and* – 'и', 'но' и т. н.). Друг пример от Горно Къпиново: *Йѣ пакъ им'а ъннѣ тѣзе, нѣ мѹйтъ мѹйкъ сѣстръ*. В някои случаи съюзът е неударен: *Йѣ со умѹрѣво, а пакъ тѹ си игрѹ* 'аз се уморявам, а пакъ то си играе'*

Девесилски говор (Маринска 1991: 337). Многобройни случаи на употреба на *пак* се отбелязват в Дрангово, Егрек, Кушла, Загражден, Върбина, Мусево, Тарън, Гълъбово, Стояново, Оградна, Чакаларово. Във Вишнево и Оряховец, община Баните, съюзът се среща и в облик *пак*. В село Поско, Ивайловградско, записах следния безусловен пример: *Мъжъ и бѣши тувъ, т'а пак си ф Ивайловград*. От същия регион е и примерът *н'амъши другъ рабутъ, пак имъши хоръ, куйту искупуъхъ (коприна)* (Хухла). В Добрич, Хасковско отново се натъкваме на многозначност ('пак'/ 'пък'): ... *тримъ гведарѣ* (казваме), ... *нъ уфчарете – уфчаре, пак казваме уфчаре ...; Труфун Зърезан, тва е и сѣтненкъ веке, прайми пак нъ нашийа събор ..., прайме гул'ам збор*.

11. Темпорално-условен съюз *ага*

Съюзът със значение 'когато', 'щом', 'ако' се среща повсеместно в Източните и Средните Родопи. Например: *Ага работем, ми ѿе ѳце убаво; Ага дойде, та си купио вол, тиле си е купио* 'Припек (Тончева, Илиев – Под печат); *Ага има парѣ ... нѣма да работим* Дружинци, Кирковско; *Ага та вид'ам, все ми прималива ...* Смолянско (Шеев-Шею 2013: 101); ... *ѳга станъ текизисѣту* (Покрован, Ивайловградско).

12. Декларативен (изяснителен) съюз *да 'че*

Характерният за сръбския език съюз *да 'че* се среща и в някои източнородопски говори. Например: *га вид'ал, да нѣма ... 'като видял, че няма ...'* (Стояново, Ардинско); *приказваш, ама мъжѣте удвѣтре ку усѣтат, да ..., да има (някой) на прудореца, разгонват ги* (Егрек, Крумовградско); *тугавъ търчалъ таа жинѣта, усѣтила, дъ ѿѳ, дъ е н'акуй, дъ е н'ашту живу* (Гълъбово, Баните).

13. Употреба на минали страдателни причастия вместо минали деятелни елови

Тук не се показват много такива примери, но въпреки това явлението е разпространено. Например, *починат човек 'починал човек'* в Лозенградци, Кирковско (Илиев, Георгиева 2016а: 174); *altí kisi na pótene sódnati 'четирима, седнали на пътя'* (Кокас 2004б); *Исус Христос е паднѣт '... паднал'* (Горноселци, Ивайловградско); *лѣгнѣти 'легнали'* (Черничино, Ивайловградско) и др.

14. Общи особености при предлозите

Общи за Източните Родопи са предлозите *аф 'във'* и *ас 'със'*. Например, *Къна има ав вами? 'какво има при вас?'* Егрек, Крумовградско (Савова 1981: 4); *ѳв заем 'на заем', ас такда 'с такова'* Припек; *аф Златогрѣт, ас тѣпане* (Дрангово); *ѳф чѣрквѣтъ* (Добрич, Хасковско) и т. н. Друг, срещащ се в различни източнородопски говори, предлог е *прес* и неговите варианти, наподобяващи словенския предлог *brez*, както и архаичния сърбохърватски *prez*: *бѳс парѣ, устаналу дъ съ углѣвъ пак приз жинѣ* Припек (Тончева, Илиев – Под печат). Среща се и у Михайлов (Михайлов 2006) за златоградския говор – *не рада брес чѣрно селитрана*. Вариантът *прес/прис 'без'*, се среща и в тихомирския говор – *прис* (Кабасанов 1963: 82), и в девесилския – *прес 'без'* (Маринска 1991: 22), както и в Северна Гърция – *prés máuko i pres bibáuka 'без майка и баща'* и др. (Кокас 2004б).

Интересна особеност са сложните предлози със съставка *страна* или *среда*: *на Кирко странана 'от)към Кирково'* Лозенградци (Илиев, Георгиева 2016а: 170); *ут чѣтыре стрѣне кѣшитана имаме ѿемѣше 'около къщата имаме плодни дръвчета'; фѳф стърни балкана 'отстрани на гората', фѳф средѣ учѣтѳ* Припек (Тончева, Илиев – Под печат).

15. Въпросителни изречения с частица *ал*

Още Кабасанов (1963: 83) отбелязва, че в тихомирския, стриженския и златоградския говор частиците *ал*, *ъл* се използват с тази цел: *Ъл си мѝма?* (Тихомир). Маринска (Маринска 1991: 22) я регистрира и в девесилския говор. Ето още примери: *ъл си ѝдил?* 'ходил ли си?' Лозенградци (Илиев, Георгиева 2015: 233); *ал уѝдихте?* 'ходихте ли?' Егрек (Ключюкова, Илиев 2016: 56); *ъл шѝ си ѝтиваш?* 'ще си отиваш ли?' Припек (Тончева, Илиев – Под печат); *ъл нѝ е добрѝ?* (Дрангово); *ъл си учѝтел ти, ѝл?* (Падина). Същото е и в Орлица и на много други места. И тази частица има паралели чак в най-западната част на южнославянското землище, например словенското *Ali ga ne poznaš?* 'не го ли познаваш?' (SSKJ 1970: 27).

16. Глаголи с умалителна наставка -к-

Кехайова (2012: 23) сочи за жълтушенско-падинския говор и за говора на село Аламовци, Златоградско, употребата на глагола *лѝфкам* 'говоря'. Същия глагол съм чувал в Студена, Ардинско, а в Дрангово се използват *кѝпкам* 'копая', *йѝхка* 'язди'. В Оградна, Златоградско, също има *лѝфкат* 'говорят', *пѝчкаме* 'почваме'. Примери и от Припек: *шѝ ѝхкам магарѝно*, *тѝпкаш* 'топиш', *мѝхкам* 'махам', *чѝпкам* 'целувам' (Тончева, Илиев – Под печат).

17. Употреба на съществителното *младѝжѝт* в значение 'младежите', 'младежта'

В Припек беше засвидетелстван изразът *младѝжѝт ни ѝскѝт да на чѝвѝт* 'младите не искат да ни чуват' (Тончева, Илиев – Под печат). У Михайлов (2006) от златоградския говор се дава примерът *младѝжѝс са вдѝгна по градѝс*. Подобни примери се откриват и в Дрангово, Гълъбово, в Хасковско.²

18. Някои специфични източнородопски наречия

В източнородопските български говори наречието *почтѝ* редовно се използва в значение 'почти само'. Например: *товѝра почтѝ на гѝрп сме го нѝсили*; *дрѝте са почтѝ ткѝне* Припек (Тончева, Илиев, Под печат); *В гѝрната маалѝ пучтѝ женѝте ѝд ѝт* Златоградско (Михайлов 2006); *пучтѝ уд Дрангоо* 'почти само от Дрангово' (Дрангово); *Почтѝ нѝго испѝлзват* 'почти само него използват' (Егрек). Същото е в Чакаларово, Кирковско; Кушла, Златоградско; Николово, Хасковско и дори в Малчика, Плевенско.

Друго специфично наречие е *пѝлно* 'много', съответстващо на сръбското *ripo/пуно*: *пѝсни ѝма пѝлно бѝ* Припек (Тончева, Илиев – Под печат); *имѝ пѝлно инѝѝне* 'имаше много хора' Девесилско (Маринска 1991: 330); *пѝлну пакѝте, вѝка, ѝймам* Комотинско (Антонова-Василева, Митринов 2011: 263). Още примери: *лѝжѝ пѝлно* 'много лѝжѝ' (Дрангово); *пѝлно змѝи* 'много змии' (Баните); *п ѝсни пѝлно* (Гълъбово).

Отново със сръбско съответствие (*svakako* 'разбира се') е *фс ѝкак* 'непременно' (Баните). В Припек (Тончева, Илиев – Под печат) то е в облик *фсѝкак*: *Фсѝкак шѝ ти кѝпем* 'непременно ще ти купя'; *Фсѝкак шѝ дѝйдем утре* 'разбира се, че ще дойда утре'.

19. Обща фразеология

Няма да се впускам обстойно в примери, но източните родопски говори притежават и обща фразеология, която се пази въпреки звуковите различия. Ако в Мъглища, Маданско, се казва *Фѝри ма навѝнка* 'имам разстройство' – буквално, 'гони ме навън, в

² Първоначално мислех, че формата *младѝжѝт* се използва по модел на турската заемка *инсѝнѝт* 'хората', но проф. Лилия Илиева сподели с мен впечатления от свой разговор с проф. Стоян Стоянов, че навремето тази сингуларна форма се е считала за нормална, а употребата на облик *младежите* се е смятала за проява на лош езиков стил.

Лещак казват: *Фѝри ма навѣн* или *Фѝри ма навѣнка*, а в Чепинци, Маданско последната дума се произнася *навѣн*.

III. Заключение

Показаните общи черти на източнородопските български говори, към които с не по-малко основание, отколкото по отношение на павликянския говор, може да се причисли и хасковският говор, а донякъде и местните говори в Ивайловградско, свидетелстват за общото им минало, независимо от изтъкнатите в началото различия. Същевременно, наред с някои неизточнобългарски особености, каквито са употребата на глаголи от първо и второ спрежение с окончание *-м* в 1 лице сегашно време (*чѝтам, прѝвим*) или отрицателен императив с *нимѝй* (*нимѝй с'а̀да, мѝ с'а̀да*), сред посочените общи черти изпъкват поне още няколко западни особености, налични дори в сърбохърватски и/или словенски. Освен фонетичната замяна *à → ъ*, характерна и за Охридско, а също и наподобяващата сърбохърватския икавизъм промяна *è → ù*, това са изместването на аориста и имперфекта, или поне следите от него; употребата на декларативен съюз *да* вместо *че*, или поне следите от това явление; наречия като *пѝлно* 'много' (сх. *рино*), *фсѝкак* 'непременно' (сх. *svakako*). Тези особености като че ли потвърждават тезата на Йордан Заимов (1967: 102-103) за заселването на славяните в Родопите откъм югозапад, през Македония, и наличието на някои явления (като употребата на *нѝм, вѝм* вместо *на̀с, ва̀с*) по протежение на целия предполагаем път на миграцията от Македония показва отделните пунктове от това трасе. Разбира се, изроените тук особености не са изчерпателни. Не разгледах, например, западната по характер замяна *ч → џ* в примери като *џървѝло, џървѝни, џърнѝца*, които се срещат в говорите на Съчанли, Дарец и хасковските села (Бояджиев 1971; Пиев 2015b; Лични наблюдения). Опитът ми в проучването на различни по вид явления от историята на славянските езици показва, че почти всяко едно от тях е имало своите корени още в праславянски и на места се е развило с пълна сила, а на други е останало само като архаизъм. Същото се отнася и за посочените тук особености, които по езиковите закони са оцелели в изследваната периферна област на българското езиково землище.

СЪКРАЩЕНИЯ

БДА – Български диалектен атлас

SSKJ – Slovar slovenskega knižnega jezika

ЛИТЕРАТУРА

Антонова-Василева, Митринов 2011: *Антонова-Василева, Л., Г. Митринов*. Речник на българските говори в Южните Родопи, Драмско и Сярско. Институт за български език. София.

БДА 1964а: Български диалектен атлас. Том I. Югоизточна България. Част първа. Карти. БАН. София.

БДА 1964б: Български диалектен атлас. Том I. Югоизточна България. Част втора. Статии, коментари, показалци. БАН. София.

- БДА 1975: Български диалектен атлас. Том. III. Югозападна България. Част втора. Статии, коментари, показалци. БАН. София.
- Бечева 2010: *Бечева, Н.* Местните имена в Ивайловградско. Фабер. Велико Търново.
- Бояджиев 1971: *Бояджиев, Т.* Речник на говора на с. Съчанли, Гюмюрджинско. –В: Българска диалектология. Проучвания и материали. 6. БАН. София.
- Бояджиев 1991: *Бояджиев, Т.* Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия. УИ „Св. Климент Охридски”. София.
- Василева 2015: *Василева, Л.* Названия със значение *прилеп* в родопските говори (съпоставително изследване). –В: Лингвистиката: история, предизвикателства, перспективи. Сборник в чест на 80-годишнината на проф. Д-р Иван Кочев. УИ „Н. Рилски”. Благоевград, 41-47.
- Георгиева, Московска 1976: *Георгиева, И., Д. Московска.* Системата на родство в Средните Родопи. Родопски сборник. IV, Издателство на БАН. София, 78-113.
- Григоров 1907: Григоров, М. Говорът на малореканците (мияците) в Дебърско. –В: Известия на Семинара по славянска филология. София. 2, 201-304.
- Даскалов 1983: *Даскалов, Хр.* Скици от натура. –В: Хайтов, Н. Асеновград в миналото. Исторически очерк. Христо Г. Данов. Пловдив, 310-313.
- Жобов 1991: *Жобов, В.* Гласната тясно *e (e)* в българския език. –В: Език и литература. 4, 102-110.
- Жобов 2004: *Жобов, В.* Звуковете в българския език. Сема РШ. София.
- Заимов 1967: *Заимов, Й.* Заселване на българските славяни на Балканския полуостров. БАН. София.
- Иванов 1994: *Иванов, Й.* Българска диалектология. УИ „Паисий Хилендарски”. Пловдив.
- Иванов 1977: *Иванов, Й.* Български преселнически говори. Говорите в Драмско и Сярско. –В: Трудове по българска диалектология. 9. БАН. София.
- Илиев 2006: *Илиев, Ив.* Постижения и задачи на източнородопската българска диалектология. В: Илиев, Ив. Езиковедски опити. Пигмалион. Пловдив, 53-76.
- Илиев 2015: *Илиев, Ив.* Лексикалните особености на дарешкия говор от Източните Родопи. В: Теория и практика на психолого-педагогическата подготовка на специалиста в университета. Първа книга. Том втори. Екс-Прес. Габрово, 229-232.
- Илиев 2016: *Илиев, Ив.* К вопросу о формах относительных местоимений и наречий в родопском девесилском говоре. В: Теория и практика на психолого-педагогическата подготовка на специалиста в университета. Втора книга. Екс-Прес. Габрово, 334-338.
- Илиев – Под печат: Морфологичните особености на дарешкия говор от Източните Родопи. –В: Сборник в чест на професор Иван Харалампиев. Велико Търново.
- Илиев, Георгиева 2014: *Илиев, Ив., М. Георгиева.* Говорът на село Лозенградци от Източните Родопи – звукови особености. –В: СУБ, Клон Кърджали. Научни трудове. Том V. Юбилейна научна конференция с международно участие „Науката и образованието – традиции и бъдеще”. РКР принт. Кърджали, 38-42.
- Илиев, Георгиева 2015а: *Илиев, Ив., М. Георгиева.* Говорът на село Лозенградци от Източните Родопи – синтактични и лексикални особености. –В: Славистиката и българистиката днес: въпроси, идеи, насоки. УИ „Н. Рилски”. Благоевград, 231-236.
- Илиев, Георгиева 2015б: *Илиев, Ив., М. Георгиева.* Една фонетична особеност на родопския драговски говор. –В: Лингвистиката: история, предизвикателства, перспективи. Сборник в чест на 80-годишнината на проф. Иван Кочев. УИ „Н. Рилски”. Благоевград, 73-80.

- Илиев, Георгиева 2016а: *Илиев, Ив., М. Георгиева*. Говорът на село Лозенградци от Източните Родопи – морфологични особености. –В: Филологията – класическа и нова. Юбилейна научна конференция на Факултета по класически и нови филологии. УИ „Св. Климент Охридски”. София, 168-175.
- Илиев, Георгиева 2016б: *Илиев, Ив., М. Георгиева*. Формите за бъдеще време в миналото в кирковския говор. –В: Професор Иван Кочев – живот, отдаден на езикознанието. Юбилеен сборник. Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов”. София, 138-144.
- Илиев, Георгиева – Под печат: Илиев, Ив., М. Георгиева. Към въпроса за предложната употреба на отрицателните местоимения и наречия в източнородопските български говори. *Eslavística Complutense*. Madrid.
- Кабасанов 1956: *Кабасанов, Ст.* Говорът на село Момчиловци, Смолянско. –В: Известия на Института за български език. 4. БАН. София, 5-101.
- Кабасанов 1964: *Кабасанов, Ст.* Един старинен български говор. Тихомирският говор. БАН. София.
- Каневска-Николова 2006: *Каневска-Николова, Е.* Тройното членуване в родопските говори. УИ „П. Хилендарски”. Пловдив.
- Керемидчиева 1993: *Керемидчиева, С.* Говорът на Ропката (Родопска граматика). Микро Принт. София.
- Кехайова 2012: *Кехайова, Н.* Интересен а-говор в Родопския регион. Дипломна работа. Катедра по общо езикознание и история на българския език. ПУ „П. Хилендарски”. Пловдив.
- Кидикова 1977: *Кидикова, С.* Неизследван досега старинен български говор. –В: Родопи. 12, 36-37.
- Кокас 2004а: *Kokkas, N.* Uchem so Romátsko. Μαθηματα πομακικης γλωσσας. Τευχος Α: 25 μαθηματα. Πολιτιστικο Αναπτυχιακο Κεντρο Θρακης. Ξανθη.
- Кокас 2004б: *Kokkas, N.* Uchem so Romátsko. Μαθηματα πομακικης γλωσσας. Τευχος Β: Ανθολογιο κειμενων (Παραμυθια-τραγουδια-παροιμιες). Ξανθη.
- Колева 2001: *Колева, К.* Една родопска местоименна подсистема. –В: Обучението по български език в началото на ХХI век (в памет на доц. д-р Стайко Кабасанов). Част I. Български език. Смолян. Без посочено издателство, 89-90.
- Коруев 2011: *Коруев, Т.* Овньо льо вакал, каматан ... Жалба по славното родопско овчарство. Захари Стоянов. София.
- Костова 1978: *Костова, Т.* Системата на личните местоимения в говора на с. Смилян, Смолянско. –В: Български език. 3, 215-223.
- Костова 1988: *Костова, Т.* Отрицателните местоимения в говора на с. Смилян, Смолянско. В: Славистичен сборник. По случай X международен конгрес на славистите. БАН. София, 165-173.
- Костова, Кочев 1971: *Костова, Т., Ив. Кочев.* За ортотоничния модел на предиката в българския език. –В: Български език. 2-3, 159-165.
- Кочев 1988: *Кочев, Ив.* За ударения квантитет в българския език. –В: Славистичен сборник. По случай X международен конгрес на славистите. БАН. София, 159-164.
- Кючукова, Илиев 2016: *Кючукова, Ев., Ив. Илиев.* Към характеристиката на говора в село Егрек, Крумовградско. В: Науката – предизвикателство за младите. Сборник с материали от студентска научна конференция. 20. 11. 2015. Кърджали. УИ „П. Хилендарски”. Пловдив, 52-58.
- Маринска 1991: *Маринска, Р.* Девесилският говор. Фонетика и морфология. Дисертация. ИБЕ. София.

- Милетич 1912: *Милетич, Л.* Павликианското наречие. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Дял Историко-филологичен и фолклорен. XXVI. Държавна печатница. София, 1-28.
- Милетич 1989: *Милетич, Л.* Източнобългарските говори. БАН. София.
- Милетич 2013: *Милетич, Л.* Родопските говори на българския език. Изток-Запад. София.
- Митринов 1991: *Митринов, Л.* Още данни за употребата на съчетание от гласни *a*, *e* + назална съгласна *n* в говори от Момчилградско. –В: Език и литература. София. 1, 115-119.
- Митринов 1992: *Митринов, Г.* Някои характерни особености на един непроучен досега южнородопски български говор (говорът на с. Угурли, Ксантийско). –В: Език и литература. София. 4, 40-44.
- Митринов 1994: *Митринов, Г.* Въпросителна частица *шу*, *шту* в говора на Златоград. Златоградски вестник. 6, 3.
- Митринов 2007: *Митринов, Г.* Въпросителното местоимение *кѝна̀* – употреба и разпространение. Във: Филологически и методически изследвания. Без посочено издателство. Смолян – Любляна. 2007, 188-198.
- Митринов 2008а: *Митринов, Г.* За южната граница на златоградския говор. Българска реч. 1, 85-90.
- Митринов 2008б: *Митринов, Г.* Една интересна особеност в говора на с. Исьорен, Ксантийско. –В: Български език. 4, 79-86.
- Митринов 2010: *Митринов, Г.* За една особеност в говора на с. Черничево, Крумовградско. –В: <mitrinov.blogspot.bg>.
- Митринов 2011: *Митринов, Г.* Южнородопските български говори в Ксантийско и Гюмюрджинско (По данни от Помашко-гръцки речник на Петрос Теохаридис – Солун, 1996). Фондация ВМРО. София.
- Митринов 2015: *Митринов, Г.* Има ли български говори в Момчилградско. Българска реч. София. 4, 119-128.
- Михайлов 2002: *Михайлов, М.* Фонетични особености в съвременния златоградски говор. –В: Балканска научна конференция „XXI век – Балканите – наука и образование”. Дъга-ВК. Кърджали, 264-268.
- Михайлов 2004: *Михайлов, М.* Златоградският говор (Проучвания, граници и езикови особености). –В: Научни трудове на ПУ „П. Хилендарски”. Т. 42, кн. 1. Филология. УИ „П. Хилендарски”. Пловдив, 95-103.
- Михайлов 2006: *Михайлов, М.* Златоградският говор. Дисертация. ПУ „П. Хилендарски”. Пловдив.
- Неделчев 1994: *Неделчев, Н.* Диалект на българите-католици. Абагар. Велико Търново.
- Пенев 2013: *Пенев, П.* Остатъци от явлението *тмезис* в българския и чешкия език. В: Славянските езици отблизо. Сборник в чест на 70-годишнината на доц. Янко Бъчваров. София. Университетско издателство „Св. Климент Охридски”. София, 206-211.
- Попова 1965: *Попова, Т.* Консонантната система на един югоизточен български говор. – В: Известия на Института за български език. 12, 223-252.
- Савова 1981: *Савова, Й.* Интересни особености в говора на с. Егрек. –В: Нов живот. 102. Кърджали, 4.
- Савова 1982: *Савова, Й.* Богатство, съхранено през вековете. Диалектоложка група на ИНПУ „Л. Каравелов” в Седларци. –В: Нов живот. 138. Кърджали, 4.

- Сространов 1901: *Сространов, Е.* По говора на град Охрид. –В: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. I. Научен отдел. 18. Държавна печатница. София, 534-544.
- Сребранов 2007: *Сребранов, Р.* Чечкият говор. АИ „Проф. Марин Дринов”. София.
- Станков 2010: *Станков, Г.* Въведение в Черничево. –В: Родопи. 3-4, 67-71.
- Стойков 1950: *Стойков, Ст.* Христоматия по българска диалектология. Наука и изкуство. София.
- Стойков 1967: *Стойков, Ст.* Банатският говор. Трудове по българска диалектология. 3. БАН. София.
- Стойков, Младенов 1993: *Стойков, М. Младенов* Българска диалектология. БАН.
- Стойков 2008: *Стойков, Ст.* Към вокалната типология на родопските говори. –В: Стойков, Ст. Избрани езиковедски трудове. София: УИ „Св. Климент Охридски”, 235-250.
- Стойчев 1965: *Стойчев, Т.* Родопски речник. Българска диалектология. Проучвания и материали. БАН. София. 2.
- Тончева, Илиев 2014: *Тончева, Х., Ив. Илиев.* За рефлексите на *ы* в говора на село Припек, Джебелско, в сравнителен аспект. –В: Български език. Приложение – 2014 г. „145 години Българско книжовно дружество”. Езиковедски изследвания, 241-250.
- Тончева, Илиев – Под печат: Говорът на село Припек, Джебелско. УИ „П. Хилендарски”. Пловдив.
- Хаджидемирева 1986: *Хаджидемирева, К.* Придумка. –В: Шегата настрана. Ведомствено издание на „Клуба на хумористите”, Хасково. ТПК „Л. Димитрова”. Димитровград, 33.
- Цейтлин, Вечерка, Благова 1994: *Цейтлин, Р., Р. Вечерка, Э. Благова.* Старославянският словарь (по рукописям X-XI веков). Русский язык. Москва.
- Цонев 2010: *Цонев, Р.* Мястото на отрицателната частица *не* и на кратките местоименни форми край сказуемото в проста глаголна форма в българските говори. В: Юбилеен сборник на Филологическия факултет на ЮЗУ. Т. 2. По повод 75-годишнината на проф. д-р Иван Юстиниянов Кочев. УИ „Неофит Рилски”. Благоевград, 223-233.
- Шеев-Шею 2013: *Шеев-Шею, А.* Усмивки ... Въздишки. Принта КОМ. Смолян.
- Шишков 1907: *Шишков, С.* Дребни езикови бележки от един непознат досега родопски говор. –В: Родопски напредък. 1, 4-8.
- Шишков 1965: *Шишков, Ст.* Градиво към географията на родопските говори. Шишков, Ст. –В: Избрани произведения. Пловдив. Христо Г. Данов, 383-386.
- Шклифов 1973: *Шклифов, Б.* Костурският говор. В: Трудове по българска диалектология. 8. БАН, София.
- Шклифов 1979: *Шклифов, Бл.* Долнопреспанският говор. –В: Трудове по българска диалектология. 11. БАН. София.
- Илев 2015a: *Илев, Ив.* The Main Characteristic Features of the Bulgarian Orlitza Dialect (From the East Rhodopes). В: US-China Foreign Language. 6, 417-422.
- Илев 2015b: *Илев, Ив.* The Bulgarian Daretz Dialect from the Eastern Rhodopes – Phonetic Features. В: Trakia Journal of Sciences. 13, 434-437.
- SSKJ 1970: Slovar slovenskega knjižnega jezika. Prva knjiga. A-H. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Ljubljana.